

1.02
Prejeto 15. 3. 2013

UDK: 343.264(497.1=131.1)"1945/1958"

Raoul Pupo*

Eksodus iz cone B Svobodnega tržaškega ozemlja (1945–1958)

IZVLEČEK

Članek obravnava eksodus iz cone B Svobodnega tržaškega ozemlja, in sicer v okviru širšega fenomena eksodusa prebivalstva Julijske krajine in Dalmacije, o katerem so podane bistvene značilnosti. Avtor začne z razvojem pojma »eksodus«, ki je bil sprva militanten termin, postopoma pa je postal splošna interpretativna kategorija, ki se uporablja za opisovanje posebne vrste prisilnega preseljevanja, do katerega je prišlo v Evropi, ki je drugačno, kot so deportacije in izgoni. Avtor nato analizira glavne spodbude, ki so porajale eksodus, in pri tem posebno pozornost posveti politiki »slovansko-italijanskega bratstva« kot strategije selektivne integracije, pa tudi delovanju »ljudskih oblasti«. Do enakih procesov je prišlo tudi v coni B STO, čeprav so se tam zaradi negotovosti državne pripadnosti tega območja le-ti zavlekli vse do leta 1954. Obravnava zlasti odnose med italijanskim prebivalstvom in novimi oblastmi ter pri tem tudi nakaže nekatere smeri najnovejših raziskav. Prav tako opozori na še ne končane raziskave o Narodnoosvobodilnem odboru za Istro in radijski postaji Radio Venezia Giulia. Na koncu se posveti zadnji fazi tržaškega vprašanja, ki se je zaključila s podpisom Spomenice o soglasju, ki mu je sledila odselitev skoraj vsega italijanskega prebivalstva iz cone B STO, in naselitvi ezulov na Tržaškem.

Ključne besede: Jugoslavija, Italija, Cona B STO, Cona B Julijske krajine, istrski Italijani, izseljevanje, ezuli -

ABSTRACT

EXODUS FROM ZONE B OF THE FREE TERRITORY OF TRIESTE (1945-1958)

The article focuses on the exodus from Zone B of the Free Trieste Territory in the context of the wider phenomenon of the exodus of the population of Venezia Giulia and Dalmatia and describes its essential characteristics. The author begins with the evolution of the term »exodus« itself. At first this was a militant expression, but gradually it turned into a general interpretative category, used to refer to a special type of forced relocation taking place in Europe, different from deportation and exile. Then the author analyses the main incentives resulting in the exodus, paying special attention to the policy of the »Slavic-Italian brotherhood« as a strategy of selective integration, as well as to

* Izredni profesor, Facoltà di Scienze politiche dell'Università degli Studi di Trieste, Piazzale Europa 1, IT-34127 Trieste/Trst; e-naslov: pupor@sp.univ.trieste.it

the operations undertaken by the »people's authorities«. Similar processes also took place in Zone B of the Free Territory of Trieste, even though there these processes lasted until as late as 1954 due to the uncertainty with regard to which state this territory would belong to. The author focuses mostly on the relations between the Italian population and the new authorities and touches upon certain topics of the most recent research. He also brings the attention to the still unfinished research with regard to the National Liberation Committee for Istria and radio station Radio Venezia Giulia. Finally he also focuses on the final stage of the Trieste question, concluded with the signature of the London Memorandum and followed by the emigration of almost all of the Italian population from Zone B of the Free Territory of Trieste and settlement of exiles in the Trieste territory.

Key words: Yugoslavia, Italia, Zone B of the FTT, Zone B of the Venezia Giulia, Italians from Istria, emigration, esuli

Eksodus iz cone B Svobodnega tržaškega ozemlja (STO) je bil zadnje dejanje izse-ljevanja prebivalstva Julijske krajine in Dalmacije, zato je na začetku treba nekaj besed nameniti splošni podobi tega dogajanja. To je treba storiti tudi zato, da se izognemo nekaterim interpretativnim nesporazumom, ki so bili v preteklosti dokaj pogosti.

Izraz »eksodus« se nanaša na odhod skoraj celotne avtohtone italijanske narodne skupnosti z območij, ki so po drugi svetovni vojni v različnih etapah in na različnih način prešla v okvir jugoslovanske države. To ni termin, ki bi ga prvo uporabilo zgodovinopisje, da bi tako tehnično poimenovalo to dogajanje, ampak ga je ustvarila politika kot razmislek o izkušnji, ki je takrat še vedno potekala ali pa se je končala šele pred kratkim. Njegov izvorni pomen je torej opisen, poln čustvenih odzivov in polemik, zato je delno razumljivo, da je bil le s težavo sprejet tudi kot znanstvena definicija. Na mednarodni ravni je do njegove uveljavitve, a še vedno ne v celoti, prišlo šele pred kratkim, po raziskavah, ki so se začele v devetdesetih letih preteklega stoletja.¹

V italijanskem zgodovinopisju, ki se je seveda s tem problemom največ ukvarjalo, je uporaba tega termina prehodila značilno pot: od njegovega militantnega pomena, ki je bil usmerjen k temu, da je poudaril enopomenskost te zgodovinske izkušnje, do tega, da je danes termin »eksodus« postal splošna kategorija, s katero opisujemo posebno serijo prisilnih preselitev prebivalstva, do katerih je v Evropi prihajalo od sredine devetnajstega stoletja naprej, da jih tako razlikujemo od sorodnih, a ne identičnih pojavov, kot so izgoni in deportacije.² Gre za interpretacijo, ki dopušča, da se

¹ Glede starejših raziskav gl. Cristiana Colummi, Liliana Ferrari, Gianna Nassisi, Germano Trani: *Storia di un esodo : Istria 1945–1956. Trieste 1980* (daje *Storia di un esodo*); glede novejših raziskav gl. Raoul Pupo: *Il lungo esodo : Istria: le persecuzioni, le foibe, l'esilio. Milano 2005* (dalje Pupo, *Il lungo esodo*).

² O tem več: Antonio Ferrara, Nicolò Pianciola: *L'età delle migrazioni forzate : esodi e deportazioni in Europa 1853-1953. Bologna 2012*, str. 18: »Kot 'eksodus' smo imenovali tiste primere, v katerih je bila skupina prebivalcev prisiljena oditi preko političnih meja območja, na katerem je živela, in sicer zaradi pritiskov tamkajšnjih oblasti tako zaradi neposrednega nasilja kot z odvzemanjem pravic, zlasti

presežejo dolge in sterilne polemike okrog vozla prostovoljnost/prisila eksodusa, kjer toga dihotomija med dvema vidikoma ne uspe upoštevati členitev in tudi protislovij zapletenega pojava, da bi tako oblikovali vedenje, do kakšnih položajev, političnih strategij, zaznavanj in na tej osnovi izbir je dejansko prihajalo.

Znotraj tega tako razlikujočega se pojava pa je zlahka prepoznati temeljni sunek: to je bila revolucija, ki je bila politična, družbena in nacionalna. Revolucija je vedno travmatičen dogodek, in množično nasilje, do katerega je prišlo v Julijski krajini spomladi 1945, v času po zmagi nad nacizmom in po jugoslovanski zasedbi tega območja, je bilo z nekaterih vidikov drugačno, a ne bolj silovito kot tisto, do katerega je prišlo v Sloveniji in v drugih delih Jugoslavije. Je pa komponenta mednacionalnega spopada, ki je bila prisotna v teh dejanjih, pri prizadetih ljudeh sprožila skrb o tem, kaj bo prinesel povojni čas.

Maja 1945 je torej oblast v Julijski krajini prevzel jugoslovanski komunistični režim. Ob tem je treba spomniti, da pred njim tam ni deloval demokratični sistem, ampak fašistični režim, ki tudi ni spoštoval človekovih pravic. Pomembno je dejstvo, da je bil fašistični režim naklonjen Italijanom, da je torej privilegiral enega od tam živčih narodov, druge pa imel za manj vredne. S takšno politiko je skušal nadomestiti pomanjkanje političnih svoboščin. Iz tega vidika je bil jugoslovanski komunistični režim njegovo popolno nasprotje.

Jugoslovanska komunistična oblast je v tem obdobju vzpostavila totalitarni režim, ki je hotel disciplinirati večino prebivalstva in pri tem ni dopuščal nobenega prostora zaščite: posledica uvedbe takšnega sistema na ozemlju, kjer je bil pomemben del prebivalstva, pravzaprav večina, in v nekaterih mestnih središčih včasih skoraj vsi, novim oblastem že vnaprej sovraženi, so bile seveda močne napetosti, ki pa so jih oblasti skušale odpraviti skoraj izključno z represijo. Hkrati pa režim ni bil prepričan v to, da je njegov prevzem oblasti dokončen, in to tako v Jugoslaviji, še posebej pa v Julijski krajini, državna pripadnost katere je bila negotova vse do leta 1947. Po uveljavitvi mirovne pogodbe septembra 1947 bi lahko sledila bolj paroksistična faza, a je kmalu zatem kriza po objavi resolucije Informbiroja konec junija 1948 sprožila novo ohladitev.

Revolucija je pomenila uničenje tradicionalnih ureditev tamkajšnje družbe. A bolj kot dogajanje, ki je bilo logična posledica razrednega boja, je zanimivo to, da režim ni bil sposoben ponuditi pozitivnih odgovorov niti na interese tistih slojev prebivalstva, ki niso bili klasični delavci, kot so ribiči, mornarji, obrtniki in kmetje. Posledica tega je bila, da so z izjemo ozkih jeder delavskega razreda jugoslovansko oblast odklanjali vsi ostali tamkajšnji Italijani.

v povezavi z radikalnimi političnimi spremembami, ki so se umeščale v odnose med državami (vojni spopadi, propad in izgraditev držav). V takšnih okoliščinah prisilne migracije niso bile jasen prvoten namen teh vlad, niti ga te niso organizirale; a končni rezultat je bil kakorkoli že emigracija skoraj celotne skupine. Te primere je treba na vsak način vključiti v skupino prisilnih migracij, čeprav so se ljudje sami ali družine odločili za odhod, je pa ta odhod dobil množično razsežnost, kar je nedvomno odigralo aktivno vlogo pri premikih. Pomembno vlogo je odigralo tudi dejstvo, da so v državi, kamor so prišli, lahko dobili njeno državljanstvo.«

Med zgodovinarji je že dokaj široko sprejeto mnenje, da osnovni namen režima ni bilo popolno uničenje italijanske komponente, ampak njena selektivna integracija. Temu je bila namenjena politika »slovansko-italijanskega bratstva«, ki je bila v svojih ciljnih sicer popolno nasprotje fašistični »etnični bonifikaciji«, medtem ko je bil v dejanjih samih mehanizem obeh režimov dokaj podoben: tisti Italijani, za katere so jugoslovanske oblasti iz različnih vzrokov ocenjevale, da se lahko integrirajo, bi bili po ustreznem procesu transformacije sprejeti, drugi izločeni. Zaradi drugačne socialne sestave tamkajšnje italijanske narodne skupnosti v primerjavi s slovensko in hrvaško so bile posledice omenjene politike za posamezne narodnostne skupnosti različne. Po drugi svetovni vojni so »ljudske množice«, na katere je bila naslovljena politika »bratstva«, namreč predstavljale le manjši del italijanskega prebivalstva. Za »poštene in dobre« Italijane je bila torej predvidena vključitev v ljudsko oblast, medtem ko so nad drugimi, ki jih je bilo veliko več, izvajali nasilje.

Oblasti so od vseh prebivalcev zahtevale mobilizacijo, ki je značilna za totalitarne sisteme. Tako kot drugi stalinistični režimi se je tudi jugoslovanski na težave pri doseganju soglasja odzval tako, da ga je skušal doseči z nasiljem, dogovarjanje pa je nadomestil z obveznostjo konformizma in kriminalizacijo tistih, ki so dvomili vanj. Poleg tega je bilo upravljanje »bratstva« poverjeno kadrom, ki so se med partizanskim bojem izkazali kot sposobni borci, ki so bili ideološko in nacionalno radikalni in zvesti komunizmu (režimu): takšni ljudje so seveda lahko dobro delovali v izjemnih situacijah med vojno, bili pa so popolnoma neprilagodljivi konfliktnim situacijam v povojni družbeni realnosti.

Seveda pa oblast ni bila popoln monolit. Raziskave o položaju v delu Istre, za katerega so bile pristojne hrvaške oblasti, ki še potekajo, jasno kažejo na različnosti v delovanju višjih in nižjih oblastnih organov: bolj toge in sektaške, z močnim nacionalističnim pridihom, so bile nižje strukture, ki so delovale na območju samem, medtem ko so bile višje oblasti pogosto zaskrbljene zaradi napak, ki so jih zagrešili nižji kadri, vendar pa tudi same niso bile sposobne učinkovito ukrepati, da bi popravile te »odklone«.³ Nesposobnost funkcionarjev ni bila naključna in tudi ni bila značilna le za Istro, ampak je bila povezana s samo naravo stalinističnega režima. Ta je bil strukturno avtoritaren in načrtno usmerjen k temu, da je dajal prednost nadzoru in ne dogovoru ter je bil popolnoma nepripravljen na to, da bi pod vprašaj postavil lastne strateške izbire.

Teh razlik in notranjih nesoglasij pa naslovljenci te politike, torej tamkajšnji ljudje, ki so bili objekt pritiskov in zahtev, niso zaznali, ampak so delovanje vseh oblasti razumeli kot rezultat sicer nedoumljivega, a enotnega in tudi zlobnega načrta zatiranja. Različna ravnanja, od obveznosti prisostvovati na demonstracijah proti italijanski vladi, prisilnega zasmehovanja italijanske zastave, omejitve svobodnega trgovanja, preganjanja italijanskih duhovnikov, groženj, tepežev, aretacij in izginotij, so razumeli kot dele skupne strategije napada na italijanstvo.

Posledica tega zmedenega sosledja akcij in reakcij je bila nesposobnost medse-

³ Orietta Moscarda, Mila Orlić, raziskave, ki so v tisku.

bojnega razumevanja in obojestransko odklanjanje, ki je vladalo med velikim delom italijanskega prebivalstva in ljudskimi oblastmi. Tudi tisti Italijani, ki so jih oblasti na osnovi njihove pripadnosti delavskemu razredu imele za »dobre in poštene«, in ki so sprva sprejemali priključitev h komunistični Jugoslaviji, so potem, ko so trčili na stvarnost režima, v veliki večini spremenili svoja stališča, skoraj v celoti pa po krizi, ki je nastopila po objavi resolucije Informbiroja junija 1948.

Nasprotovanje italijanske strani se zaradi učinkovitosti represivnega aparata seveda ni moglo manifestirati v legalnih oblikah in se ni uspelo odraziti niti v oblikah pasivnega odpora. Tudi zaradi tega so ljudje začeli zapuščati območje, potem ko se je odprla možnost za odhod, torej pravica do opcije za italijansko državljanstvo, ki je bila določena v 19. členu mirovne pogodbe z Italijo. Ta izhod je uporabil tudi del prebivalstva, katerega materni jezik ni bila italijanščina in ki zagotovo ni gojili italijanskih čustev, se je pa zanj odločil zaradi trdih življenjskih pogojev, tako materialnih kot političnih, ki so takrat vladali v Istri. Za tiste, ki so se imeli za Italijane, je politika režima prestavljala breme, ki jih je potisnilo čez prag vzdržnosti; Slovenci in Hrvatje, kot smo videli, pa ne vsi, so sprejemali spremenjena razmerja med posameznimi narodnostnimi skupnostmi. To, da kot narod niso bili več v podrejenem položaju, je bila zanje kompenzacija za vse druge težave, s katerimi so se srečevali v vsakdanjem življenju.

Okvir, ki sem ga opisal do tu, je bil v osnovi skupen vsem območjem, ki so prešla pod nadzor jugoslovanskih oblasti. Odhajanje je potekalo na različne načine: od tihlega eksodusa z Reke, preventivnega iz Pulja, do množice opcij v letu 1948, ki so generirale tok, ki je bil umetno upočasnen do leta 1951. Iste nagibe lahko opazujemo tudi v coni B Svobodnega tržaškega ozemlja, katerega posebnost je drugje: odločitve so se sprejemale šele leta kasneje, saj do leta 1954 usoda tega območja ni bila odločena, kar je v določeni meri zamrznilo zgoraj opisano dogajanje, ali je vsaj preprečilo, da bi se v prvi polovici petdesetih let do konca odvijalo in je šele po sprejetju odločitve o razdelitvi STO med Italijo in Jugoslavijo generiralo v množični eksodus.

Tudi v coni B so bili vse od začetka odnosi med velikim delom italijanskega prebivalstva in novimi oblastmi dokaj zapleteni. Prvi močan udarec lokalni družbi so bili zagotovo epuracijski ukrepi: tako kot drugod je bila tudi v coni B epuracija zaradi nedoločnosti kriterijev zanjo in samovoljnosti sankcij za režim dragoceno sredstvo, s katerim so lahko iz lokalne skupnosti odstranili tiste, ki so jih imeli za sovražne ali nevedne zaupanja.⁴ Vsekakor so bile pri epuraciji politične ocene povezane tako s preteklostjo – fašizem – kot s sedanjostjo – odklanjanje nove družbene ureditve – in to je imelo pri presoji pomembnejšo vlogo kot narodnostna pripadnost, še toliko bolj, ker so bile epuracijske komisije organizirane ločeno za posamezno narodnostno skupnost.

Prvi jasen znak krize se je pokazal oktobra 1945, ko je v Kopru izbruhnila stavka proti uvedbi t. i. jugolire, v kateri je sodelovalo vse mestno prebivalstvo. Prav tako

⁴ Orietta Moscarda, Roberto Spazzali: *L'Istria epurata (1945-1948) : ragionamenti per una ricerca*. V: *Esodi : trasferimenti forzati di popolazione nel Novecento europeo*. Napoli 2000, str. 237-252.

je bil pomenljiv odgovor ljudskih oblasti nanjo, saj so proti Koprčanom mobilizirali okoliško slovensko prebivalstvo, ki je vdrlo v mesto in razbilo odpor stavkajočih. Posledica vdora sta bila dva mrtva in številni ranjeni.⁵ Oblasti so s tem pokazale, da bodo tudi za ceno skrajnih posledic uporabile polarizacijo med mestom in vasjo, ki se je v Istri pogosto prekrivala z narodno razdeljenostjo: s tem ko so tako ravnale, so se pokazale kot izključni predstavnik le ene od narodnostnih komponent lokalne družbe.

Krize, ki je nastala po stavki, ni bilo mogoče hitro preseči, zato so novembra 1945 oblasti sklenile, da bi v Kopru in Piranu izvedle volitve v mestne in okrožne ljudske odbore. Oblasti so ukrepale tudi proti tamkajšnjim italijanskim kadrom v Komunistični partiji Julijske krajine, ki so stavko podprli, in jih obtožile »levega ekstremizma«. Organizacije Komunistične partije Julijske krajine v Kopru, Piranu in Bujah so bile razpuščene in najbolj uporni italijanski člani, ki se niso uklonili navodilom partijskega vodstva, so bili izključeni. To je sprožilo živahne reakcije in izključeni člani so od generalnega sekretarja Komunistične partije Italije Palmira Togliattija zahtevali, da jim dovoli ustanoviti »tajno komunistično partijo«, ki bi se povezala z drugimi italijanskimi strankami, ki so nasprotovale priključitvi k Jugoslaviji in ljudskim oblastem, v novi »tajni« CLN (Comitato di liberazione nazionale, Narodnoosvobodilni odbor).⁶ Predlog seveda ni bil sprejet, a nemir med naslovniki politike »bratstva« je bilo očiten in se je sprožil v naslednjem kritičnem trenutku, spomladi 1946 ob obisku mednarodne razmejitvene komisije.

Oblasti v coni B Julijske krajine niso dovolile, da bi spomladi 1946 člani mednarodne razmejitvene komisije slišali tudi glasove za Italijo, ampak so vse prebivalce silile na manifestacije za priključitev k Jugoslaviji. Tamkajšnji Italijani, ki so pripadnost italijanski državi imeli za temelj svoje identitete, so takšno ravnanje razumeli kot grob poskus raznarodovanja, kot dokaz, da dejansko obstaja načrt za uničenje italijanske identitete. Tisti italijanski komunisti, ki se niso strinjali s politiko režima, so to svoje nestrinjanje pokazali tako, da so razvili rdeče zastave in predvidena gesla za priključitev k Jugoslaviji zamenjali s komunističnimi, ki niso bila izpostavljena jasni represiji, ki pa so v tem kontekstu dobila jasen pomen nasprotovanja priključitvi.

V letih 1946 in 1947 se je dotedanjim vzrokom za napetosti priključila vse bolj ostra politika režima do Rimskokatoliške cerkve. Prve mesece po vojni je bilo duhovništvo razdeljeno okrog narodnostnega vprašanja s škofi, ki so bili odkrito nasprotni tako komunizmu kot priključitvi k Jugoslaviji, in slovenskimi ter hrvaškimi duhovniki, ki so zagovarjali priključitev k Jugoslaviji, za katero so se, ne glede na njihovo komunistično usmeritev, učinkovito borile jugoslovanske oblasti. Kasneje je veliko duhovnikov na lastni koži izkusilo, da jih domoljubne zasluge ne varujejo pred splošnim preganjanjem, ki je bilo še posebej močno od septembra 1946 naprej. Od jeseni

⁵ Za podrobnejšo rekonstrukcijo gl. Gianna Nassisi: *Istria 1945-1947*. V: *Storia di un esodo*, str. 110-111; Nevenka Troha: *Oris položaja v Koprskem okraju cone B Julijske krajine v letih 1945-1947*. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1996, št. 1-2, str. 67-93.

⁶ Gl.: Pupo, *Il lungo esodo*, str. 152-154.

1946 je namreč na celotnem območju Julijske krajine prišlo do vrste travmatičnih dogodkov, ki so vrhunec dosegli z ubojem dona Mira Bulešiča v Lanišču (v okolici Buzeta), dona Izidorja Zavadlava v Anhovem in dona Francesca Bonifacia v Grožnjanu. Manj kruti, a nič manj odmevni so bili dogodki, kot je bil proces proti menihom v samostanu Dajla v okolici Novigrada, napad na tržaško-koprskega škofa Antonia Santina v Trstu in ravnanje z monsinjorjem Francem Močnikom v Solkanu.⁷

Že ta kratek seznam nam jasno pokaže, da narodnostna pripadnost ni bila glavni motiv za preganjanje duhovništva. Vendarle se je pri italijanskem duhovništvu ideološkemu sovraštvu priključilo še nacionalno, medtem ko je italijansko prebivalstvo splošni napad na Rimskokatoliško cerkev, ki so jo imeli za enega od tradicionalnih stebrov identitete, in napade na duhovnike, ki so bili, potem ko se bile razbite politične elite, oporne točke skupnosti, bilo vse bolj prepričano, da so pred globalnim poskusom prizadeti skozi zgodovino zgrajeno italijansko identiteto.

Gospodarski položaj v con B je bil slab. Na področju kmetijstva so vladale negotovosti glede reform, katerih edini nedvomni rezultat je bilo povečanje pristojnosti in nadzora države pri upravljanju z zemljo, in ki so zelo ozlovoljile majhne kmete. Zaprtje svobodnega trga in kriza industrije ribjih konzerv sta prizadeli zlasti ribiče. Nič boljši ni bil položaj v industriji: splošnim težavam tega obdobja se je v trenutku, ko so pričakovali ustanovitev Svobodnega tržaškega ozemlja, pridružila odločitev oblasti, da bodo v Jugoslavijo preselili del industrijskih naprav. Poleg objektivne škode je ta izbira imela tudi travmatičen učinek na delavstvo in tudi zadnja jedra italijanskega delavskega razreda, ki naj bi bil protagonist politike »bratstva«, so bila zaradi tega kritična do vodstva jugoslovanske politike. S tem lahko delno razložimo hitrost, s katero so se italijanski komunisti v con B ob izbruhu krize okrog resolucije Informbiroja izrekli za Sovjetsko zvezo, in po katerem je bilo treba Italijane, ki bi jih oblasti lahko označile za »dobre in poštene«, iskati z lučjo.

Bučna manifestacija razpoke, ki je zijala med ljudsko oblastjo in italijanskim prebivalstvom, je bilo dogajanje ob občinskih volitvah v con B aprila 1950, saj so bile odgovor na tiste, ki jih je Zavezniška vojaška uprava leto pred tem izvedla v con A.⁸ Na eni strani je množična abstinenca italijanskih volivcev dobila razsežnosti globalnega protesta proti oblastem; po drugi strani pa je množična represija, s katero so prisilili tudi najbolj nasprotne, da so odšli na volišča, kazala na nezmožnost vsakršnega – tudi pasivnega – odpora do režima.

⁷ O uboju dona Bonifacia Sergio Galimberti: Don Francesco Bonifacio, presbitero e testimone di Cristo. Trieste 1998. O uboju dona Zavadlava Franc Rupnik: La Chiesa slovena nel Goriziano fra il 1947 e il 1965. V: Chiesa e società nel Goriziano fra guerra e movimenti di liberazione. Gorizia 1997, str. 311. O dogajanju v Lanišču Mario Bartolic: Don Miro : un martire dell'Istria (1920-1947). Pazin 1991; La cresima di Lanischie. Članka, brez podpisa, objavljena v Tempi e cultura, II, št. 3 in 4. O procesu proti menihom v Dajli, poleg navedb v Storia di un esodo, str. 344–345 gl. Giuseppe Tamburrino: I Benedettini di Daila e S. Onofrio in Istria : ultime vicende (1940-1950). Padova 1997. O napadu na monsinjorja Santina gl. izjavo, ki jo je dal škof v svojem delu Al tramonto : ricordi autobiografici di un vescovo. Trieste 1978, str. 180–182. O napadu na monsinjorja Močnika gl. Franc Rupnik: La Chiesa slovena nel Goriziano.

⁸ Pupo, Il lungo esodo, str. 164–168.

Ob teh glavnih etapah političnega razvoja v coni B je treba omeniti še druge kontekste, ki jih je v veliki meri treba še raziskati. Tu bi omenil vsaj tri smeri raziskav. Prva se nanaša na odnos med Vojno upravo Jugoslovanske armade in ljudskimi oblastmi. O tem odnosu imamo na razpolago nekatere fragmentarne informacije, potrebna pa je sistematična raziskava, in to na osnovi primarnih virov. Druga se nanaša na notranje členitve v ljudski oblasti. Gre za raziskave, ki so danes mogoče zaradi tega, ker so na razpolago arhivski viri, in ki že daje dobre rezultate glede območij, ki so bila v skladu z mirovno pogodbo z Italijo leta 1947 priključena k Jugoslaviji oziroma Hrvaški. Te študije bi bilo treba razširiti tudi na cono B STO. Tretja je rekonstrukcija vodilnega razreda, ki je oblast prevzel po letu 1945. To je temeljna raziskava za razumevanje odnosa, ki se je vzpostavil med oblastmi in prebivalstvom, ki teče preko vzporedne analize političnega osebja, ki mu je bila zaupana naloga, da je v prakso prenesel strategijo »bratstva«. Izvor, izobrazba, prejšnje izkušnje v boju, izgradnja mreže odnosov med partijskimi organizacijami in upravo, vse to so elementi, ki jih je treba pazljivo proučiti. Del raziskav je treba nameniti tudi italijanskim kadrom in zapleteni dinamiki, ki se je razvila med njimi in večino italijanskega prebivalstva, ki je bilo nasprotno režimu in je zato imela za kolaboracioniste in izdajalce tiste, ki so delovali v oblastnih organih in morda tudi sodelovali pri preganjanju svojih rojakov.

Predmet raziskav, ki še potekajo in so mogoče zaradi novoodprtih arhivskih fondov, je ravnanje proitalijanskih sil, ki so delovale na območju in ki so bile povezane ali z obstoječimi organizacijami v coni A ali pa z italijansko vlado.⁹ O tem temeljnem vidiku se je veliko razpravljalo ob raznih političnih dogodkih, ob katerih so obravnavali položaj v coni B. Na Koprskem in v Bujščini so vse do poletja 1945 delovale skupine članov Stranka akcije in Krščanskih demokratov. Slednji so ustanovili tudi nekaj strankinih odborov, ki pa so delovali le kratek čas, saj so se v enem letu morali razpustiti in so bili obnovljeni v eksilu v Trstu. Toda aktivisti so ostali in ustanovili tajno mrežo, na čelu katere je bila skupna organizacija, in sicer Narodnoosvobodilni odbor za Istro (Comitato di liberazione nazionale dell'Istria, CLNI), ki je imel sedež v Trstu. Bil je nosilec protijugoslovanske dejavnosti v coni B, imel je razvejano mrežo in razpolagal je z velikimi sredstvi, saj je iz njega italijanska vlada naredila orodje za politično vodenje tako rojakov v coni B kot istrskih ezulov v coni A. Bil je podrejen Uradu za obmejna območja (Ufficio per le zone di confine), ki je bil ustanovljen pri Predsedstvu vlade – njegov politični referent je bil podtajnik Giulio Andreotti – z nalogo, da koordinira vse aktivnosti, ki se nanašajo na obrambo italijanstva na italijanski vzhodni in severni meji.

V coni B je CLNI torej izvajal aktivnosti, običajne za tovrstne organizacije, vse od zbiranja informacij in proitalijanske propagande. Mreža zaupnikov, ki je delovala na območju, je bila sposobna italijanskim oblastem priskrbeti dokaj natančno sliko

⁹ O tem vprašanju zlasti podatki, ki so v Arhivu Urada za obmejne pokrajine (Archivio dell'Ufficio per le Zone di Confine), ki je deloval pri predsedstvu italijanske vlade. Podatki o tem fondu so v monografski številki revije *Qualestoria*, l. XXXVIII, št. 2, december 2010.

dogajanja v coni in vpliva politike režima na prebivalstvo. Te informacije so bile osnova za pogoste proteste, ki jih je italijanska vlada pošiljala mednarodnim institucijam o tem, da jugoslovanske oblasti v coni B ne spoštujejo človekovih pravic in da izvajajo politiko »hladne priključitve«. Poleg tega so te informacije tudi dopuščale, da so na najboljši možni način vodili propagandno delovanje. CLNI je skrbel za tajno razpečevanje časopisa *Il grido dell'Istria* (Krik Istre) in drugega propagandnega gradiva v coni B, in skušal organizirati oblike pasivnega odpora do oblasti. Pri tem je veliko pozornost namenjal temu, da so se izognili represalijam in sploh nadaljnjim zaostritvam represije.

Zlasti zato je vodstvo CLNI odklonilo, da bi začeli z oboroženim bojem, ki so ga leta 1947 predlagali nekateri najmlajši člani. Ti so ustanovili nekaj skupinic, ki so bile različno poimenovane, povezoval pa jih je kot politični referent podpredsednik CLNI Redento Romano, kasnejši pokrajinski tajnik tržaške Krščanske demokracije, in najbolj aktiven protifašist Mazzinijevega duha Luigi Drioli.¹⁰ Edino vojaško delovanje je načrtovala skupina GRI (Gruppo di resistenza istriana, Skupina istrskega odpora), in sicer napad na rešetkasti jambor v bližini Pirana. Jugoslovanski varnostni organi so to akcijo preprečili in aretirali skoraj vse njegove pripadnike ter podpornike.

Za CLNI je bil še pomembnejši kot propagandno delovanje neposredni angažma v podporo Italijanom v coni B na osnovi direktive italijanske vlade, ki je bila zainteresirana za to, da bi čim več ljudi ostalo na tem območju. Preden je bila usoda območja odločena, bi namreč eksodus italijanskega prebivalstva lahko usodno oslabil italijanske zahteve po priključitvi celotnega Svobodnega tržaškega ozemlja. Pri tem ni šlo samo za to, da bi ljudi ohrabili, da vztrajajo, ampak so jih tudi materialno podpirali z denarjem in materialom, in sicer tiste, ki so bili najbolj potrebni. To so bile npr. družine, v katerih so bili moški člani, ki so bili sicer skrbniki družin, zaprti, ali izgubili zaslužek ali pa so bili prisiljeni zbežati v Trst. Posebna pozornost je bila namenjena ključnim ljudem, ki so zagotavljali italijansko navzočnost na območju, kot so bili učitelji in duhovniki, ki so bili še posebno tarča oblasti in jih je bilo torej treba podpirati pri tem, da so vztrajali. V začetku petdesetih let se je zaostrilo preganjanje Cerkve z namenom, da bi pospešili razkol med tržaško in koprsko škofijo, ki je bil del bolj splošnega načrta popolne delitve med conama A in B. Hkrati je uporaba »dekreta Peruško«, ki je nalagal, da se morajo učenci s priimki, ki so bili slovanskega izvora, vpisati v slovenske ali hrvaške šole, privedla do tega, da so bile po letu 1950 številne šole z italijanskim učnim jezikom zaprte.¹¹

Pomoč CLNI je bila torej strateška, a je hkrati prinašala tudi tveganja, saj je za tistega, ki so ga odkrili, da dobiva pomoč, to pomenilo, da je bil avtomatično proglašen za izdajalca, povržen pritiskom, ki so bili lahko tudi zapor ali izgon. Po drugi strani pa so napetosti v coni bile tako močne, da so na težko preizkušnjo postavljale

¹⁰ Olinto Parma: *Dall'armistizio all'esodo : ricordi di un esule da Isola d'Istria*. Trieste 2005, str. 174.

¹¹ Luciano Monica: *La scuola italiana in Jugoslavia : storia, attualità e prospettive*. Trieste – Rovigno 1991, str. 42–45; Guido Rumici: *Italiani d'Istria : da maggioranza a minoranza : economia e storia di un popolo (1947/1999)*. Gorizia 1999, str. 53–61.

številne napore za to, da bi zadržali eksodus. Zaradi tega je prihajalo do odkritih nasprotovanj med lokalnimi zaupniki, ki so bili glasniki zahtev prebivalstva, in vodstvom CLNI.

Drugi instrument vmešavanja, ki ga je imela na razpolago italijanska vlada, je bil tajni oddajnik Radio Venezia Giulia. Šele zdaj so v teku sistematične raziskave o kompleksnem dogajanju okrog njega.¹² Ustanovljen je bil jeseni 1945 v Benetkah, in sicer na predlog CLN Julijske krajine ter na osnovi pobude italijanskega zunanjega ministrstva. Neprekinjeno je deloval od novembra 1945 do septembra 1949; nato je po kratkem prenehanju na zahtevo CLNI ponovno začel oddajati, in sicer na osnovi sporazuma med italijansko vlado in državno televizijo RAI, ki je prevzela frekvenco in spremenila ime v »Radio Venezia III«. Oddajal je serijo programov, ki so bili sprva poimenovani »Bratom iz Julijske krajine« (Ai fratelli giuliani), nato pa »Ura Julijske krajine« (L'ora della Venezia Giulia). V prvi fazi, do septembra 1947, je skušal doseči, da bi v Istri slišali glas Italije in tako spodbudili ljudi, da bi se borili za ohranitev italijanske suverenosti in vztrajali na območju tudi po uveljavitvi mirovne pogodbe. Med letoma 1947 in 1949 pa je deloval na dveh frontah: v podporo Italijanom v coni B in proitalijanskim silam v coni A v perspektivi prvih povojnih volitev v coni A in je dejansko postal propagandni organ Krščanske demokracije. Od leta 1950 naprej pa je bil vključen v različne zadeve: v podporo Italijanom v coni B, pa tudi v protipropagando v Trstu, saj je imel za nasprotnika Radio Koper – Capodistria, katerega prvo sporočilo je bila neodvisnost STO. V tem zadnjem obdobju so bili močno polemični toni oddaj včasih bolj umirjeni, in sicer na zahtevo italijanske vlade, ki ni hotela vzbujati novih napetosti v diplomatskih odnosih z Jugoslavijo

Če pogledamo celotno dogajanje, lahko ugotovimo, da je v prvem obdobju po letu 1949, ko tržaško vprašanje preneha biti sestavni del hladne vojne in postane le vprašanje med dvema državama, Jugoslavijo in Italijo, in potem, ko sta britanska in ameriška vlada začeli pritiskati na jugoslovansko in italijansko, da prijateljsko rešita spor, italijansko prebivalstvo v coni B dejansko postalo talec v pogajanjih za razdelitev STO. Za Jugoslavijo je bil obstoj še vedno številnih italijanskih jeder v coni B odličen instrument za pogajalski pritisk, in sicer z izmenjevanjem okrepitev in popuščanja represivnih pritiskov ter zlasti odpiranja in zapiranja prehodov med conama. Za Italijo pa je obratno navzočnost množice rojakov bila nujen pogoj za ohranitev ozemeljskih zahtev po coni B.

Do obrata je prišlo poleti 1953, potem ko je Giuseppe Pella na čelu italijanske vlade zamenjal Alcida De Gasperija, in ko je prvič prišlo do soglasja med italijansko in jugoslovansko vlado, da se STO po Morganovi črti razdeli med obe državi.¹³ S samo navideznim paradoksom – v okoliščinah, ko oba nasprotnika pred dokončnim vrhuncem pogajanj skušata doseči boljši položaj – je ta dogovor pripeljal do takojšnje

¹² Roberto Spazzali: *Radio Venezia Giulia - Informazione, propaganda e intelligence nella «guerra fredda adriatica» (1945-1954)*. Gorizia 2013.

¹³ Massimo De Leonardis: *La «diplomazia atlantica» e la soluzione del problema di Trieste*, (1952-1954). Napoli 1992; Raoul Pupo: *Guerra e dopoguerra al confine orientale d'Italia (1938-1956)*. Udine 1999; Giampaolo Valdevit: *Trieste 1953-1954 : l'ultima crisi*. Trieste 1994.

zaostritve napetosti med državama in conama. Strah pred prevratniškim dejanjem, demonstracije vojaške moči, realna nevarnost oboroženega spopada, kriza javnega reda, ki je v coni A vrhunec dosegla novembra 1953 v krvavih incidentih, mobilizacija protiitalijanskih množic v coni B, vse to so bili elementi paradoksalnega zaostrovanja krize. Za Italijane v coni B je to pomenilo, da so bili izpostavljeni novemu valu zastraševanj in izgonov. A v primerjavi s podobnimi dogajanja v preteklosti je bila razlika v tem, da se je že razširilo spoznanje, da je dolgo obdobje negotovosti končano in da se bo tržaško vprašanje razrešilo tako, da bo Jugoslavija prevzela dokončni nadzor nad cono B. Na tej točki so ovire, ki so dotlej še vedno zadrževale Italijane, da niso zapustili območja, izginile, in tudi CLNI se je zavedel, da eksodusa ni več mogoče ustaviti: treba se je bilo osredotočiti na njegovo izvedbo. Do množičnega eksodusa pa je nato prišlo, potem ko je oktobra 1954 v veljavo stopila Spomenica o soglasju, ki je vključevala tudi pravico do opcije za italijansko državljanstvo. Res je Spomenica vsebovala tudi določila za zaščito manjšin, toda izkušnje preteklega desetletja so porušile vsakršno zaupanje italijanskega prebivalstva v »ljudsko oblast« in je bila preselitev v Italijo skoraj plebiscitarno ocenjena kot edina mogoča rešitev.

Na koncu je treba povedati tudi nekaj o usodi ezulov. Velika večina beguncev iz Istre v Italijo ni potovala preko Trsta, kjer je še vedno delovala anglo-ameriška Zavezniška vojaška uprava. Nameščeni so bili v različne zgradbe za sprejem, ki so bile razpršene po vsej Italiji, tudi po največjih otokih. Do tega je prišlo tako zaradi slabih pogojev, ki so vladali v zgradbah za sprejem v državi, kjer je bila vojna komaj končana, kakor tudi zaradi politične odločitve italijanske vlade, da se bo izognila koncentraciji beguncev ob italijanski vzhodni meji, saj bi to še otežilo že tako zapleten položaj pri razreševanju jugoslovansko-italijanskega spora. Šele pred nekaj leti, po dolgem obdobju pozabe, je italijansko zgodovinopisje dokaj dobro rekonstruiralo, kje so bila taborišča in druge zgradbe, ki so sprejele ezule, in tudi zbralo številne boleče spomine na izgnanstvo.¹⁴

Na Tržaško in Goriško pa so iz različnih razlogov prišli, in velik del jih je tam tudi ostal, begunci iz cone B STO. Kot prvega od razlogov lahko navedemo bližino demarkacijske črte in prejšnje močne povezave med obema conama, ki so bile samo za nekaj časa prekinjene: zaradi tega je Trst postal glavni cilj tajnega odseljavanja tistih odraslih moških, ki so bili v coni B iz različnih vzrokov ogroženi. Na drugem mestu je dejstvo, da se je glavni emigracijski val zgodil potem, ko je ZVU, ki je vladala v coni A, bila tik pred razpustom ali pa je že prenehala delovati in jo je nadomestila italijanska uprava. Ne samo da so bile odstranjene prejšnje ovire – čeprav ne v celoti – naseljevanju istrskih beguncev, prav nasprotno, priliv več deset tisoč Italijanov, ki so bili narodnostno zelo zavedni, so tako lokalne oblasti kot vlada imele za učinkovit instrument za okrepitev italijanstva območja, ki je šele pred kratkim prišlo pod upra-

¹⁴ Za prikaz nastanitvenih struktur gl. Gianni Oliva: *Esuli : dalle foibe ai campi profughi : la tragedia degli italiani di Istria, Fiume, Dalmazia*. Milano 2011. O zbiranju in interpretaciji spominov, je najpomembnejše delo še vedno Gloria Nemeč: *Un paese perfetto : storia e memoria di una comunità in esilio : Grisignana d'Istria 1930-1960*. Gorizia 1998. Za tem je izšlo veliko del, med katerimi bi še posebej izpostavil dela Enrica Milete.

vo italijanske države in na katerem je v preteklih letih pomemben odstotek prebivalstva zagovarjal obstoj samostojne države STO. Posebna pozornost je bila namenjena narodnostni sestavi ozkega obalnega koridorja, ki povezuje Trst z Italijo in ki je bil leta 1954 v veliki večini poseljen s Slovenci. S tem da so uporabile eno od najbolj tradicionalnih praks »etničnega inženiringa«, so italijanske oblasti prav na tem pasu zgradile pas novih naselij, ki so bila namenjena ezulom, in tako pomembno spremenile narodnostni sestav tamkajšnjega prebivalstva.¹⁵

Raoul Pupo

EXODUS FROM ZONE B OF THE FREE TERRITORY OF TRIESTE (1945-1958)

S u m m a r y

The exodus from the Zone B of the Free Territory of Trieste is a part of the wider phenomenon of the exodus of people from Dalmatia and Venezia Giulia. First the author outlines the basic characteristics of the migration phenomenon, basing his description on the historiographic development of the concept of »exodus«. Initially this was an expression aimed at conveying the unique concept of a historical experience, while in the more recent historiographic articles it developed into a general explanatory category used to describe the various examples of the forced relocation of the European population beginning in the middle of the 19th century. Thus it can be distinguished from the similar but not identical phenomena like exile and deportation.

Then the author analyses the main incentives leading to the exodus of almost all of the Italian population from the areas which came under the control of the Yugoslav authorities after World War II. He looks at the political, social and national revolution and its influence of the Istrian reality. He also pays special attention to the »Slavic-Italian brotherhood«, which is understood as a selective strategy of establishing connections, and also to the activities of the people's authorities. The blend of the internal restrictions of the »brotherhood« policy and its demise made the Italian population feel afraid for its survival, therefore the right to choose was in fact an option to move to safety. This option was also chosen by a significant percentage of the non-Italian population, which confirms the severity of the conditions of the material as well as political life in Istria at the time.

Zone B of the Free Territory of Trieste was subject to similar conditions, but there the situation was additionally complicated by the uncertainty with regard to which state the Zone would subsequently be annexed to, lasting until as late as October 1954. This, to a certain extent, prevented mass emigration, which, however, did take place in the areas of Istria which had already been annexed to Yugoslavia with the Peace Treaty of 1947. Here we should also take into account some of the key moments in the relations between the Italian population and the new authorities in Zone B of the Free Territory of Trieste: the purge, the strike in Koper (Capodistria) in the autumn of 1945, the arrival of the international demarcation commission in the spring of 1946, the increasingly severe persecution of the Church, the Cominform Resolution of 1948, and the 1950 elections.

The author then points out certain issues which still need to be researched, like the relationship between the military administration and the people's authorities, the internal structure of the people's authorities themselves, and the development of the new ruling class which took over the power in 1945. He also submits the first findings of a research from another angle, which has been subject to lengthy discussions: the actions of the pro-Italian forces in this territory, which were connected to the organisations in Zone A as well as to the Italian government. These forces include the Istrian National Liberation Committee (Comitato di liberazione nazionale dell'Istria) registered in Trieste, and Radio Venezia

¹⁵ Sandi Volk: *Esuli a Trieste : bonifica nazionale e rafforzamento dell'italianità sul confine orientale*. Udine 2004. V slovenskem originalu: *Istra v Trstu: naselitev istrskih in dalmatinskih ezulov in nacionalna bonifikacija na Tržaškem 1945–1966*. Koper 2003.

Giulia, managed directly by the Italian government. In both cases the research was possible thanks to important new archive materials.

Towards the end the author looks at the final stage of the Trieste question, taking place in 1953 and 1954 and concluding with the signature of the London Memorandum of October 1954, followed by the emigration of almost all of the Italian population from Zone B of the Free Territory of Trieste. Finally the author explains the presence of exiles (the so-called ezuli) in the everyday life in Trieste.